

ПИТАННЯ РОЗВИТКУ АПК

УДК 338.43:[332.012.2+504.05]

О. ПОПОВА,
доктор економічних наук

АГРОСФЕРА: СОЦІОЕКОНОМІЧНИЙ ЗМІСТ І ЗАСАДИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Обґрунтовано соціоекономічний зміст агросфери, складові та основні засади її сталого розвитку, а також необхідність її інтегрованості у систему сільського розвитку, що сприятиме формуванню виваженої аграрної політики і вдосконаленню державної підтримки цієї сфери.

Поняття “агросфера” віднедавна набуло широкого вжитку в наукових колах завдяки своїй сучасності та масштабності змісту. Цілком очевидно, що йдеться про щось об’ємніше, ніж суто сільське (аграрне) господарство. Простежується спорідненість цього поняття з біологічним терміном “біосфера”. Тому першими його почали застосовувати біологи, екологи, географи (переважно як синонім терміна “агроекосистема”), а вже пізніше – економісти, хоча й без чіткого формулювання змісту, анатомії (складу і структури) та фізіології (функцій).

Застосування терміна “агросфера” в економічній науці зумовлене усвідомленням багатофункціональної ролі сільського господарства у суспільстві, зміною засад розвитку цієї галузі у контексті сталого – соціально, економічно і екологічно врівноваженого – прогресу. Як результат, агросфера стає виразником функціонування сільського господарства відповідно до сучасних вимог до цієї суспільно значущої галузі. Триєдина (соціоекономічна та екологічна) основа агросфери дає підстави розглядати її як якісно нову систему – аграрну соціоекономіко-екологічну систему з людиноцентристською спрямованістю розвитку.

Поняття “агросфера” набуло широкого застосування у науковій практиці в Україні, Росії, Беларусі та інших близьких країнах, а також поступово поширюється в англійському зарубіжжі, де останнім часом виходить дедалі більше наукових праць, у яких запроваджується нова концепція “агросфера”, розкриваються її зміст, особливості, взаємодія з іншими екосферами ¹. Крім того, цей термін починає використовуватись у назві інститутів ², конференцій ³, бізнесових структур ⁴. У ЄС широко застосовуються терміни “агросередовищні схеми, заходи” (agri-environment schemes, measures). Як правило, у нас їх перекладають як “агроекологічні”, хоча при цьому через завуалювання соціального, загальносільського значення цих схем і заходів обмежується їх ширший зміст в англійському варіанті.

¹ Див.: Krishna K. R. Agrosphere: Nutrient Dynamics, Ecology and Productivity. 2003, 354 p. (scipub.net>agriculture/agrosphere-nutrients...).

² Див.: Institut Agrosphäre ICG 4 Forschungszentrum Jülich GmbH (<http://www.university-directory.eu/Germany/Agrosphere-Institute-ICG-4.html>).

³ Див.: How to sustain Agrosphere, Biosphere and Geosphere. Hokkaido Univ. 8 August, 2006 (<http://en.ir3s.u-tokyo.ac.jp/event060808>).

⁴ Див.: Agro-Sphères. L'association des entreprises agroalimentaires de Picardie (<http://www.agrospheres.eu>).

Соціоекономічний підхід⁵ до агросфери повною мірою відповідає засадам її сталого розвитку. Цей підхід, за висловом М. Шабанової, дозволяє виробити таке наукове знання, яке створює реальні передумови для взаємного посилення економічних і соціальних факторів розвитку, допомагає по-новому поглянути на шляхи розв'язання “старих” проблем, виявляючи незадіяні соціальні джерела економічного розвитку, з одного боку, і недовикористовувані економічні ресурси соціального розвитку – з другого⁶. Екологічні ж активи можуть бути джерелами як економічного, так і соціального розвитку, і їх урахування є обов'язковим з позицій сталого розвитку.

Актуалізацію соціоекономічного підходу до розвитку господарських систем з вираженим суспільним значенням слід вважати симптоматичною. У цьому контексті піонерною в Україні є публікація “Соціоекономічна модернізація аграрного сектору України (концептуальні положення)”, в якій колектив авторів висвітлив теоретичні засади і практичні заходи соціоекономічної моделі подальшого розвитку вітчизняного аграрного сектору та його переходу до збалансованого розвитку⁷.

Пропонована читачам стаття має на меті деталізувати соціоекономічний зміст і об'єктний конструкт агросфери, обґрунтувати засади її життєздатного і довготривалого розвитку, розкрити аспекти входження цієї сфери у систему сільського розвитку.

Агросфера як об'єкт цільового дослідження у природничих науках

У більшості словників поняття “агросфера” трактується як частина біосфери, залучена до сільськогосподарського використання (тобто зайнята агроєкосистемами). Вказується, що у світі на агросферу припадає 30% суші, в тому числі близько 10% зайнято орними землями, а решту – природними кормовими угіддями. Звідси й сформувалось обмежене виокремлення основних складових агроєкосфери: оброблений під сільськогосподарські культури ґрунт, культурні рослини і свійські тварини⁸.

Ширше агросфера трактується в “Екологічній енциклопедії” – як така, що включає усі види агроландшафтів, агробіоценозів і агроєкосистем⁹. Вона великою мірою визначає не тільки рівень забезпечення населення продовольством і промисловістю сировиною, але й загальний стан навколишнього природного середовища на всій території України. Є всі підстави стверджувати, що фактично

⁵ Соціоекономіка – відносно молодий міждисциплінарний науковий напрям, який перебуває у стадії становлення. У витоків цього напрямку і Міжнародного союзу розвитку соціоекономіки (International Society for the Advancement of Socio-Economics – SASE) стоїть А. Етціоні.

⁶ Див.: Ш а б а н о в а М. А. Социэкономика и современность (О пользе и рисках экспансии экономического подхода). “Общественные науки и современность” № 4, 2010, с. 112.

⁷ Див.: Г е е ц ь В., Ю р ч и ш и н В., Б о р о д і н а О., П р о к о п а І. Соціоекономічна модернізація аграрного сектору України (концептуальні положення). “Економіка України” № 12, 2011, с. 4–14.

⁸ Див.: Великий тлумачний словник сучасної української мови. К., Ірпінь, “Перун”, 2005, с. 11.

⁹ Див.: Екологічна енциклопедія. У 3 т. К., “Центр екологічної освіти та інформації”, 2006, Т. 1, с. 16.

соціум проживає в агросфері¹⁰. Базуючись на таких міркуваннях, дослідники розширили рамки агросфери, включивши до неї, крім названих компонентів, сільські населені пункти, дороги, річки, ставки, канали, лісосмуги, гаї тощо¹¹. У будь-якому випадку у трактуванні агросфери донедавна переважав територіальний підхід, що зумовлювалося цільовою спрямованістю досліджень згаданих авторів на вдосконалення управління територіальним розвитком, для чого необхідними були синтезоване виокремлення і зображення поверхні агросфери.

Врешті-решт, академік О. Созінов подає більш загальне визначення агросфери – як сукупності територій, де внаслідок дії антропогенного фактора функціонують переважно модифіковані людиною форми живої речовини, спеціалізовані для ефективної трансформації сонячної енергії у необхідну для існування людства продукцію. Крім того, автор вказує, що людина як сучасний підвид *homo sapiens* сформувалася завдяки створеній їй генієм і працею агросфери¹².

Постає логічне запитання: чи є людина складовою агросфери? Оскільки до цієї сфери віднесено також сільські населені пункти, то йдеться лише про їх територію чи й про сільське населення? Конкретної відповіді на поставлене запитання дослідники не дають, хоча за змістом своїх міркувань і наукових пошуків вони дуже близько підійшли до ствердної відповіді.

Так, при визнанні агросфери результатом взаємодії різних природних, соціальних і економічних факторів, вказується, що вона є як природничою, так і соціальною категорією, як біологічною, так і соціогуманітарною категорією¹³. Втім, соціальність категорії “агросфера” доводиться лише на тій підставі, що вона створена завдяки людському розуму та цілеспрямованій діяльності людей, а також є основним джерелом забезпечення продовольством і середовищем проживання для значної частини населення. Тим часом для всебічного розкриття змісту такої об’ємної категорії цього виявляється недостатньо. З огляду на подальший розвиток різних напрямів науки і техніки, справедливо підкреслюється, що «відкривається реальна можливість у буквальному розумінні слова “конструювати нову агросферу”»¹⁴.

Безперечно, свій вклад у наукове обґрунтування категорії “агросфера” повинні зробити економісти й соціологи, особливо щодо її соціоекономічного змісту, складових, особливостей і функцій. За міждисциплінарного підходу можливим є науковий інтерпретаційний приріст, з урахуванням якого вдасться сформувати виважену аграрну політику, першочергові заходи щодо розв’язання нагрітих проблем функціонування та забезпечення подальшого прогресуючого розвитку агросфери.

¹⁰ Див.: Созінов А. А., Штепа Ю. Н., Придатко В. И. Агросфера, как объект целевого исследования с помощью ДЗЗ и ГИС для улучшения управления территориальным развитием и сохранения природного биоразнообразия. “Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского”. Серия “География”. Том 17, № 2, 2004, с. 80.

¹¹ Див.: Созінов О. О. Агросфера в Україні в XXI столітті. “Вісник Національної академії наук України” № 10, 2001, с. 7; SYNERGY REPORT. On the research of interaction and the status of implementation in Ukraine of the UN Framework Convention on Climate Change, the UN Convention on Biological Diversity and the UN Convention to Combat Desertification. К., UNDP, 2006, р. 6.

¹² Див.: Созінов О. О. Агросфера України (минуле, сьогодення, майбутнє). Наукові записки. Том 9. Спеціальний випуск. К., “Academia”, 1999, с. 381.

¹³ Див.: Екологічна енциклопедія. Т. 1, с. 16; SYNERGY REPORT, р. 7.

¹⁴ Созінов О. О. Агросфера України (минуле, сьогодення, майбутнє), с. 383.

Базові передумови соціоекономічного підходу

Вже з етимології розглядуваного слова (агро + сфера) очевидним є поєднання галузевого і територіального аспектів. При цьому “сфера” (від грецького *sphaira* – куля) означає “простір, область, середовище” (з фізичною ознакою об’ємності), де відбувається діяльність (у нашому випадку – аграрна) і справляється певний її вплив (на сільське населення і навколишнє природне середовище).

Соціоекономічний підхід до агросфери базується на тому, що розвиток аграрної галузі (економічний аспект) і рушійної її сили селянства (соціальний аспект) повинен бути взаємозалежним і взаємопосилюючим, вслякочо сприяючи також розвиткові сільських громад, територій і навколишнього природного середовища. Особливістю цього підходу є прагнення інтегрувати економічний і соціальний аспекти, осмислити характер і закономірності двостороннього зв’язку між ними, виявити ресурси їх взаємного посилення і примноження, що, разом узятє, дозволить приймати ефективніші рішення¹⁵. Соціоекономічний підхід є важливим саме для агросфери з огляду на її істотні особливості з точки зору життєзабезпечення.

Окреслимо основні базові засади соціоекономічного підходу та їх відмінності від традиційних підходів економічної науки.

По-перше, визнається, що суто економічний розвиток – не самоціль. Він повинен вписуватись у ширший контекст, служити загальносуспільному прогресу (зокрема, розвиткові людського потенціалу, охороні природноресурсного потенціалу та навколишнього середовища). Важливе значення має не максимум випуску продукції та виторгу від неї, а справедливий їх розподіл. До того ж наголос робиться на відтворювальному аспекті, тобто на врахуванні економічних і соціальних виграшів (витрат) у наступні моменти¹⁶. За нестримного економічного детермінізму економіка набирає ознак деструктивної економіки, яка фактично продукує від’ємну вартість. Одним з проявів цієї економіки є хижачке виробництво, яке базується на “проїданні” ресурсів попереднього етапу розвитку (це “трофейна економіка”). Ще гірше, коли нинішнє покоління “проїдає” ресурси і наступних поколінь (це “боргова економіка”), що є неприпустимим у контексті сталого розвитку.

По-друге, соціоекономіка не передбачає, що люди беззастережно прагнуть оптимізувати свою поведінку з точки зору співвідношення затрат і ефектів. Дослідники зазначають, що сучасна економіка повільно відходить від “трьох китів” (раціональності, дотримання власних інтересів і рівноваги) до ширших понять і принципів цілеспрямованої поведінки, розумних власних інтересів і сталого розвитку¹⁷. Безперечно, відхід від постулатів раціональності та егоїзму може виявитися довготривалим процесом. Тим часом, вивчаючи і враховуючи уподобання громадян (наприклад, схильність до матеріальних накопичень), можна відповідною

¹⁵ Соціоекономіка вивчає характер і закономірності двосторонніх зв’язків між економічними і соціальними аспектами відтворення господарських систем різних видів і намагається дати (там, де це можливо і необхідно) економічну оцінку цим зв’язкам на основі, по-перше, порівняння затрат і результатів, а по-друге, врахування соціальних обмежень (див.: Ш а б а н о в а М. А. Новые вызовы практики и потенциал социоекономики. “SPERO” № 12, 2010, с. 31, 38).

¹⁶ Див.: Ш а б а н о в а М. А. Новые вызовы практики и потенциал социоекономики, с. 40.

¹⁷ Див.: К о л а н д е р Д. Революционное значение теории сложности и будущее экономической науки (<http://institutiones.com/theories/1164-znachenie-teorii.htm>).

економічною політикою обмежувати їхній вибір і дії, коригуючи їх з метою максимізації суспільного добробуту. Результати поведінкових досліджень дедалі ширше використовуються в економічній теорії, а поведінкова економіка змінює стандартні економічні результати.

По-третє, оскільки в економічному процесі діє людина в усіх її іпостасях (як *homo sapiens*, *homo economicus*, *homo sociologicus*), то має бути забезпечена реалізація усіх її потреб – і суто фізіологічних, і економічних, і соціальних. Йдеться, як вказує А. Гальчинський, про надскладні, ще належним чином не осмислені економічною наукою процеси, пов'язані з персоніфікацією особистості як суб'єкта економічної діяльності, із зміщенням акцентів з “виробництва для обміну” на “виробництво самого себе”¹⁸. Більше того, важливими є ідентифікація та усвідомлення членами суспільно-професійних груп, локальних громад і взагалі нації себе як “ми-ідентичність”.

Апріорі є підстави припустити, що з часом екологічний аспект розвитку господарських систем у соціоекономіці теж дістане належне трактування і розуміння. Поки що ж А. Етціоні вказує: коли ринок оголошується панацеєю від усіх бід, коли перетасування активів підриває господарські основи економіки, врешті-решт, коли питання безпеки та охорони навколишнього природного середовища віддаються на відкуп вузькому й недосконалому аналізу затрат і результатів, виникає гостра необхідність у виробленні позиції, яка б враховувала також інші фактори, крім економічних¹⁹. Соціоекономіка передбачає оцінення всіх аспектів людської діяльності у широкому контексті.

Соціоекономіко-екологічний конструкт агросфери

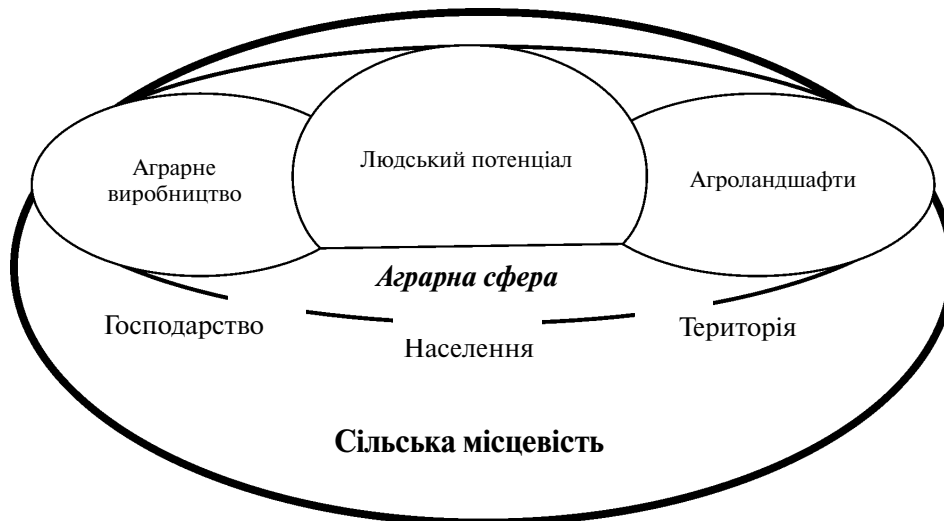
З огляду на викладену інтерпретацію агросфери у природничих науках і базові передумови соціоекономіки, логічним є виокремлення як складових агросфери аграрного виробництва, людського потенціалу агросфери і агроландшафтів (рис.). Таке абстрактне структурування аграрної сфери необхідне для того, щоб на основі аналізу та синтезу зрозуміти глибинний зв'язок, залежність, взаємодію цих складових і, врешті-решт, цілісність самої сфери як системи.

Агросфера являє собою складну соціально-економічну і одночасно уразливу агробіологічну систему, якій властиві диверсифіковані функції – життєзабезпечення (виробництво агропродовольства і сировини для задоволення потреб населення у продуктах харчування, одязі, паливі тощо), життєдіяльності (умови і якість життя сільського населення, місце прикладання праці та одержання доходів), життєоблаштування (освоєність середовища проживання, його якісний стан і екологічна безпечність).

В ідеальному варіанті усі складові агросфери працюють на досягнення спільного соціоекономіко-екологічного прогресу (хоча й мають власну логіку розвитку, яка цілеспрямовано коригується). З цією метою запроваджуються якісно нові за змістом основи їх розвитку (зокрема, соціальні та екологічні аспекти великою мірою визначають прийняття економічних рішень).

¹⁸ Див.: Г а л ь ч и н с ь к и й А. Методологія складних систем. “Економіка України” № 8, 2007, с. 16.

¹⁹ Див.: Э т ц и о н и А. Социэкономика: дальнейшие шаги. “Экономическая социология” Том 3, № 1, 2002, с. 69, 70.

Складові агросфери та її зв'язок з сільським розвитком

(побудовано автором).

Сільське господарство реалізує свою унікальність щодо забезпечення розвитку, сприяючи йому як вид економічної діяльності, джерело доходів і постачальник екологічних послуг²⁰. А отже, йдеться про подолання економічного детермінізму (верховенства економічних дій та інтересів), продуктивізму (максимального нарощування обсягів виробництва продукції) з метою згармонізованої реалізації також соціально-екологічних засад – сприяння розвитку людського потенціалу агросфери, поліпшення агроландшафтів, екологізації господарювання, охорони навколишнього природного середовища.

Економічна поведінка зайнятих в аграрному виробництві (людського потенціалу агросфери) є достатньо соціально зумовленою, тобто виходить за рамки спрощеного підходу homo economicus і враховує інтереси й потреби (а також традиції та культуру як ознаки внутрішньої солідарності) інших представників цієї суспільно-професійної частини населення – селянства і сільських громад. Ця поведінка базується на новаторстві, освіченості, творчості, підприємстві. З вікової історії очевидно, що для селян генетично притаманні поміркованість, гуманізм, патріотизм.

Рационально сформовані агроландшафти сприяють збереженню і відтворенню сприятливого середовища для життєдіяльності сільського населення, зменшують і попереджають деградацію ґрунтів, підтримують екологічну рівновагу, забезпечують охорону біорізноманіття. Саме аграрні ландшафти відіграють визначальну роль у формуванні національної самоідентичності.

Таке формулювання поняття “агросфера” може видатися дещо ідеалізованим, але воно має бути головним орієнтиром, рух до якого здійснюватиметься шляхом компромісів – від гіршого її стану до дедалі кращого. За інших сценаріїв функціонування складових цієї сфери втрачається її системність – вихідна методологічна основа соціоекономіки і сталого розвитку. Наприклад, якщо беззастережною самоціллю аграрної діяльності є нарощування обсягів виробництва та експорту

²⁰ Див.: Доклад о мировом развитии 2008. Сельское хозяйство на службе развития. Всемирный банк. М., “Весь Мир”, 2008, с. 3.

продукції, яке відбувається на шкоду природноресурсному потенціалу країни, а кошти від цього осідають на рахунках когорти “інвесторів”, то цілком очевидно, що складова “аграрне виробництво” не працює на триєдиний ефект загального прогресу системи, а навпаки, загострює проблеми подальшого розвитку інших складових – “людський потенціал агросфери” і “агрolandшафти”²¹.

Коли відбувається концентрація земельних угідь у руках незначної частини осіб, то спостерігається істотне розшарування аграріїв – фактично на великих землевласників (які одержують дохід за рахунок земельної ренти) і селян-хліборобів. Як правило, великі землевласники опікуються лише своїми економічними інтересами, інтересами свого капіталу і визискують селян-хліборобів. За агресивного сценарію ведення аграрного виробництва (його інтенсифікації, монокультуризації тощо) агрolandшафти переобтяжені аграрною діяльністю, їх екологічний каркас збіднений, а отже, вони не виконують своїх ресурсовідтворювальних і середовищеформуючих функцій.

Таким чином, за одностороннього підходу до розвитку агросфери і, зокрема, її основної складової – аграрного виробництва – лише з економічних позицій воно набирає рис “монстра”, який не тільки руйнує агроресурсну основу подальшого розвитку, але й створює істотні загрози безпеці життєдіяльності людей і навколишньому природному середовищу.

Зазначені явища є характерними для нинішнього етапу аграрного розвитку в Україні. Є підстави стверджувати, що базові елементи агросфери розбалансовані та не працюють на триєдиний соціоекономіко-екологічний прогрес. За офіційною оцінкою (постанова Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2011 р. № 1130), країна за індексом сталого розвитку перебуває на межі критичності. Влада і аграрний бізнес, роблячи ставку лише на економічні пріоритети, а також обмежуючи соціальні та практично ігноруючи екологічні аспекти, консервують ситуацію щодо розвитку агросфери у стані “воза, який тягнуть лебідь, рак і щука”.

Сталий розвиток агросфери як шлях досягнення синергетичного ефекту

Агросфера як життєзабезпечуюча (виробнича і середовищеформуюча) система якнайкраще вписується у рамки концепції сталого розвитку, і саме на засадах сталості повинен відбуватись її прогрес. Сталий розвиток агросфери можна визначити як системні, людиноцентристські, адаптивні за природою і якісні за сутністю цілеспрямовані зміни, що повинні забезпечувати підвищення її економічної ефективності, соціальної прогресивності, екологічної безпечності та стійкості.

Головним критерієм для оцінки прогресу на шляху сталого розвитку агросфери має стати підвищення якості життя аграрних виробників, сільського населення, нації в цілому на основі збереження її природноресурсного потенціалу на довго-

²¹ Зокрема, якщо амбітне економічне рішення про забезпечення виробництва 80 і більше млн. т зернових (завдяки інтенсифікації, збільшенню внесення мінеральних добрив, зі ставкою на великі сільськогосподарські підприємства) і, відповідно, розширення експорту, яке дедалі частіше озвучується представниками влади, призведе до скорочення робочих місць для сільського населення (оскільки працюватимуть мобільні бригади, як це має місце тепер), посилення монокультуризації та подальшої деградації ґрунтів, а кошти, що надходять, оминуть бюджети сіл і не сприятимуть оздоровленню сільського життя, то в цілому соціально-екологічні втрати свідчатимуть не на користь схвалення такого рішення, навіть за його розрахункової економічної вигоди.

тривалий період. Цей критерій можна інтерпретувати як захищеність життєзабезпечення людини і агровиробничих засобів (насамперед, землі, води, послуг екосистем, тобто тих, які не можуть бути ні взаємозаміщеними, ні заміщеними створеним людиною матеріальним капіталом) у сприятливому стані для задоволення потреб нинішнього покоління, а також нащадків. З метою забезпечення сталого розвитку агросфери слід запроваджувати заходи, які б інтегровано реалізували цілі одночасно трьох її складових і в результаті ефектів мультиплікації та синергії давали найвищий ефект.

Забезпечення сталого розвитку агросфери є важливим для України з огляду як на внутрішні мотиви, так і на зовнішні зобов'язання. Зокрема, у Законі України “Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року” (2010 р.) стан земельних ресурсів визнано як близький до критичного, і за період проведення земельної реформи значна кількість проблем у цій сфері лише загострилася. Серед зовнішніх зобов'язань – підписання документів Конференції з навколишнього середовища і розвитку ООН (1992 р.) і Все-світнього саміту зі сталого розвитку (2002 р.), членство у СОТ, а також євроінтеграційні устремління. У розділі “Сприяння сталому розвитку сільського господарства та сільському розвитку” Порядку денного на XXI століття, схваленого на згаданій Конференції ООН, виокремлено програмні напрями розвитку, які є керівними для всіх країн.

Узагальнюючі програмні напрями сталого аграрного розвитку стосуються забезпечення реалізації багатофункціональної ролі сільського господарства, розвитку людських ресурсів, застосування сталих інтегрованих методів сільськогосподарського виробництва, збереження генетичних ресурсів і біорізноманіття тощо. СОТ у цьому контексті орієнтує переважно на фінансування з державного бюджету заходів “зеленої скриньки”, тобто соціально та екологічно спрямованих.

Основні цільові настанови сучасної САП ЄС – підвищення конкурентоспроможності секторів сільського та лісового господарства, поліпшення навколишнього природного середовища і сільської місцевості, підвищення якості життя на сільських територіях – цілком відповідають загальноновизнаним засадам сталого аграрного і сільського розвитку²². Соціоекономіко-екологічна збалансованість розвитку досягається завдяки реалізації цілого ряду програм інтегрованої спрямованості, а також застосуванню спеціальних схем підтримки сільськогосподарських виробників, які передбачають покладання того чи іншого соціально-екологічного навантаження на економічні напрями підтримки (“в пакеті”). Зокрема, реалізуються такі схеми: агро-екологічні (від англійського *agri-environment schemes*); “взаємна згода” (одержання сільськогосподарськими виробниками ринкових платежів підтримки за умови дотримання ними базових екологічних вимог – від англійського *cross-compliance*); “модуляція” (перерозподіл коштів аграрного бюджету на користь підтримки розвитку села – від англійського *modulation*)²³.

З огляду на міжнародні (у тому числі європейські) настанови, а також внутрішні потреби агросфери України, доцільно у національну аграрну політику

²² Див.: Регламент Ради ЄС 1698/2005 від 20 вересня 2005 року щодо підтримки розвитку села з боку Європейського сільськогосподарського фонду розвитку села (ЄСФРС). Переклад офіційний. Міністерство юстиції України.

²³ Див.: *Agriculture and the environment*. European Commission. 2005, p. 2, 3.

імплементувати засади сталого розвитку, а державну підтримку зосередити на таких об'єктах і напрямках ²⁴.

Аграрне виробництво

- реструктуризація та модернізація господарств;
- підтримка малих і середніх господарств;
- сприяння сільськогосподарським виробникам у збільшенні доданої вартості сільськогосподарської продукції через зберігання, переробку, торгівлю, маркетинг, підтримку створення й розвитку кооперативів;
- удосконалення виробничої та ринкової інфраструктур для розвитку сільського господарства.

Людський потенціал агросфери

- консультаційне забезпечення, навчання і підвищення кваліфікації;
- допомога молодим сільськогосподарським виробникам;
- сприяння диверсифікації діяльності та доходів за рахунок її несільськогосподарських видів;
- укладання і гарантування дотримання трудових контрактів найманих працівників з адміністрацією роботодавця;
- допомога на пенсійне забезпечення та підтримка створення професійних об'єднань.

Агрolandшафти

- облаштування раціональних агроландшафтів;
- застосування методів належної сільськогосподарської практики;
- консервація деградованих малопродуктивних сільськогосподарських земель, створення на них культурних пасовищ і лісонасаджень;
- виконання робіт із запобігання ерозійним і зсувним процесам;
- реалізація агроекологічних програм;
- підтримка агрогосподарювання на гірських та інших територіях з несприятливими умовами.

За сталого розвитку суспільне значення агросфери посилюється. Окремі її функції щодо життєзабезпечення не можуть реалізуватися за інших видів діяльності (йдеться як про агропродовольче забезпечення, так і про формування середовища для проживання сільського населення, збереження агроландшафтів та інших елементів культурної спадщини, агробіорізноманіття, резерватів природи тощо для всього суспільства). Інші ж функції, здійснювані сьогодні у рамках агросфери (щодо працевлаштування населення, облаштування території, збереження заселеності й соціального контролю тощо), хоча й могли б виконуватися за інших видів діяльності, але не кращим чином. До того ж у такому випадку потрібні були б значно більші суспільні витрати, оскільки основна маса продуктованих агросферою суспільних благ (зокрема, продовольча безпека, сприятливе навколишнє природне середовище і розвиток сільських регіонів) є побічними ефектами від її важеного функціонування.

Про масштабність діяльності та впливу агросфери свідчать такі офіційні дані за 2010 р.: вона охоплює понад 2/3 території держави (сільськогосподарські землі

²⁴ Див. докладніше: П о п о в а О. Л. Сталий розвиток агросфери України: політика і механізми. К., Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2009, с. 92, 166–177.

займають у структурі земельної площі 71%), є місцем прикладання праці для 15% зайнятих у країні, безпосередньо впливає на середовище проживання 32% її громадян (тобто сільського населення), забезпечує 8% створеної у державі ВДВ²⁵.

Інтегрованість агросфери у сільський розвиток

Агросфера в основному сформована та функціонує у сільській місцевості, використовує її ресурсну базу (просторову, природну, трудову, матеріальну), поки що залишаючись системоформуючим ядром сільського розвитку та великою мірою визначаючи загальний прогрес і сталість цього розвитку. Вхідження агросфери до системи сільського розвитку підтверджується їх органічною єдністю за об'єктивними складовими (див. рис.)²⁶. Так, людський потенціал агросфери є ваговою частиною сільських громад, аграрне виробництво – значною складовою сільської економіки, а агроландшафти – переважаючим елементом соціально-економічної організації (облаштування) сільської території.

Отже, об'єктивні конструкти і агросфери, і сільського розвитку базуються на триєдиній основі – населення, господарство, територія²⁷. Їх зв'язок є логічним, ефективним і взаємовигідним. Втім, це спостерігається тоді, коли розвиток побудовано на засадах соціоекономіки і сталості. Проте дослідження сьогоднішньої практики висвічують вагомі суперечності, різновекторність вітчизняного аграрного й сільського розвитку: поступальний економічний розвиток агросфери не сприяє сільському прогресу, а негативні тенденції на селі посилюються.

Господарючі суб'єкти латифундистського типу беззастережно віддають пріоритет виключно своїм економічним інтересам, ігноруючи усі інші аспекти як аграрного розвитку, так і сільського. Для них земля є лише виробничим ресурсом для одержання власних прибутків (при цьому ігнорується її значення як активу для виживання й розвитку сільського населення, громад тощо), агросфера – лише виробничою системою (відповідно, ігнорується її середовищеформуюча функція), сільська територія – лише місцем для інтенсивного виробництва дедалі зростаючих обсягів малотрудомісткої продукції (а не насамперед життєвим простором для значної частини населення).

Отже, з усіх складових агросфери і сільського розвитку (нагадаємо – населення, господарство, територія) у бізнес-проектах і агроформуваннях цих суб'єктів немає місця саме населенню – як селянам, так і сільським жителям. Для виконання сільськогосподарських робіт аграрному бізнесу економічно вигідніше формувати тимчасові динамічні бригади, а не залучати жителів з прилеглих сіл, врешті-решт, для нього і сільські поселення не є бажаними на сільських територіях. По-

²⁵ Див.: Сільське господарство України 2010. Статистичний збірник. К., Державна служба статистики України, 2011, с. 29, 30, 37, 75.

²⁶ Частина сільської території, для якої характерні позааграрні види діяльності, залишається поза межами агросфери. Так само агросфера дещо виходить за межі сільської території. З огляду на залежність агросфери від різноманітних аспектів загального розвитку сільських територій (демографічно-поселенських, несільськогосподарської зайнятості, соціальної інфраструктури та ін.) і постійний обмін ресурсами (трудовими, земельними, інфраструктурними, не кажучи вже про спільний атмосферний простір, водний басейн та ін.), їй необхідно проявляти певну турботу також про позааграрну сферу як про потенціальну базу розвитку агросфери.

²⁷ Див.: Теорія, політика та практика сільського розвитку. К., Ін-т екон. та прогнозів. НАН України, 2010, с. 222.

ясненнями ситуації слугують, зокрема, неможливість організувати індустріальні агроландшафти і проводити обробіток великомасштабних полів отрутохімікатами за допомогою літаків, а також необхідність відповідати на скарги сільських жителів про стоки з тваринницьких ферм тощо.

Такі ситуації вже мали місце в історії – зокрема, в Англії у XVI ст., коли з метою створення пасовищ для прибуткового вівчарства забирали земельні ділянки у селян, цілими поселеннями зганяли їх з місць проживання, внаслідок чого значно зросли бродяжництво, голод, розбої. Після цього загальновідомою стала фраза Томаса Мора “вівці з’їли людей”, яка є наочною демонстрацією доведеної до крайності суперечності між економічними та соціальними аспектами, між аграрним і сільським розвитком.

На нашу думку, наростання проблем у взаємовідносинах “агросфера – сільський розвиток”, із загостренням їх після введення ринку сільськогосподарських земель, є проекцією змін у позиції “селянин – сільський житель”. Як правило, селянин, тобто той, хто займається сільським господарством, проживає у селі і, будучи членом локальної сільської громади, відчуває та намагається нести відповідальність за свої дії, що, у свою чергу, сприяє формуванню певних рамок відносин “ми-ідентичність”. Нині ж досить часто ті, хто має відношення до сільського господарства (власники землі, роботодавці, наймані працівники), не є сільськими жителями, і у них відсутнє почуття соціальної відповідальності перед сільською громадою, а також немає, принаймні, намагань зберегти сільське середовище.

Тим часом, згідно з юмовськими (за іменем англійського філософа та історика Д. Юма) концентричними колами спадного співчуття, почуття спільності слабшають з наростанням дистанції. Соціоекономічна теорія теж виходить з того, що для регулювання економічної поведінки та егоїстичних інтересів потрібне соціетальне джерело порядку²⁸. Можна припустити, що йдеться про нормативний порядок, який включає цінності, норми і правила, а також культуру і за допомогою якого організовується спільне життя (спільність – від латинського *societas*).

Очевидно, таким соціетальним середовищем слугує сільська громада. Тут дотримання певних норм поведінки забезпечується не тільки санкціями, але й ставленням (позитивним або негативним) членів громади до тих чи інших дій. Таким чином, урівноваженню егоїстичних інтересів господарюючих суб’єктів агросфери, їх участі у сільському розвитку сприяли б проживання у селах (на господарській території яких ведеться їхня господарська діяльність), належність до певних сільських громад, партнерські відносини з ними щодо реалізації локальних проєктів соціоекономічного розвитку.

Сприяння ж сільському розвитку з боку агросфери може бути багатогранним. Агросферні ресурси та спільні інтереси щодо їх ефективного використання, досвід утворення кооперативів, кредитних спілок²⁹ тощо можуть стати рушієм

²⁸ Соціоекономічні дослідження показують, що дотримання податкового законодавства підтримується не тільки правовими санкціями, але й соціальними санкціями та моральними зобов’язаннями (можливим несхваленням з боку друзів, цінністю чесною поведінкою) (див.: Этцони А. Знач. праця, с. 66, 67).

²⁹ На думку М. Вебера, суто ідеологічне “життя” співтовариства не може бути таким ефективним рушієм його розвитку, як економічні інтереси; об’єднання, що не були якимось чином економічно детермінованими, трапляються досить рідко, хоча міра цієї детермінації дуже різна (див.: Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. К., “Основи”, 1998, с. 70, 77).

і зразком для самоорганізації громад з метою розв'язання назрілих сільських проблем.

Академік В. Геєць зазначає, що ХХ ст. вивело людство на нову орбіту й надало всій системі життєдіяльності на планеті потужний технологічний та енергетичний потенціал, але водночас багаторазово знизило пороги самозбереження й усталеності розвитку. Людство зобов'язане формувати соціально орієнтоване суспільство, покликане вивести планетарне співтовариство із соціальної та екологічної безвиході, гармонійно інтегруючи його у навколишнє природне середовище³⁰. Аналогічні процеси повинні відбуватись і на локальних рівнях, в усіх сферах життєдіяльності, а особливо це стосується чи не найважливішої життєзабезпечуючої системи, якою є агросфера.

Сталий розвиток агросфери має визначати стратегію нового етапу аграрного й сільського розвитку в Україні та стати ваговою складовою національної ідеї суспільного прогресу. При забезпеченні розвитку на засадах сталості агросфера як соціоекономікоєкологічна система, розумно керована і регульована людиною так, щоб зростаючі потреби у продовольстві гармонійно поєднувалися зі збереженням і примноженням агроресурсного потенціалу цивілізаційного розвитку, може розглядатись як форма просування до ноосфери.

Стаття надійшла до редакції 15 листопада 2011 р.

³⁰ Див.: Геєць В. М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку. К., Ін-т екон. та прогноз. НАН України, 2009, с. 5, 6.